

هنر اسلامی در امپراتوری سلجوقی

سید محمدحسین مرعشی

- The *Art of the saljuqs in Iran and Anatolia*
 - Robert Hillenbrand
 - California, Costa Mesa, Mazda Publishers
 - 1994, 322 p.

باستان‌شناسی انگلیس در آنکارا و مؤسسه پژوهش‌های ایرانی انگلیس،
که دسترسی به مجموعه‌های هنری را ممکن ساخت، فراهم آمد.
رابرت هیلن براند از اساتید گروه هنرهای زیبای دانشگاه دینبورگ،
ویراستاری مقالات را به عهده گرفت و مقدمه‌ای نیز بر آن نوشت.
کتاب مشتمل بر ۳۷۰ مقاله و بیش از ۳۱۰ عکس، نقشه و تصویر است.

۱- هنر سلجوچی: موانع شناخت، بانیان و ذوق هنری بازیل گری / (Basil Gray)

۲- کتبیه‌ای از بروجرد: اطلاعات تازه درباره ایوان‌های مساجد سلجوکی (شیلا بلر / Sheila S. Blair)

۳- مثاره پیش از دوران سلجوقی (جاناتان بلوم
(M. Bloom/

۴- سلجوقیان، بانیان آبادی (باربارا فینستر Barbara Finster)

مسجد قبه الخضرا در ترکیه (طارق جنابی / Tariq al-Janabi)

کارشناسی ارشد سلیمانی (۱۳۷۸)؛
میرزا کاظمی (۱۳۷۹)؛
جودی مولین (Judi Moline)؛
مختاری های سلیمانی (۱۳۷۹)؛
مختاری های سلیمانی (۱۳۷۹)؛

۷- مساجد و اب تبت (پریاراد او کان /Bernard O' Kane
۸- مسجد پامنار زواره: سالیابی مجدد و بررسی گچبری
Samuel

۹ احمدی مسجد حبیحه اش تحلیل دن قلیخ کاهه کام

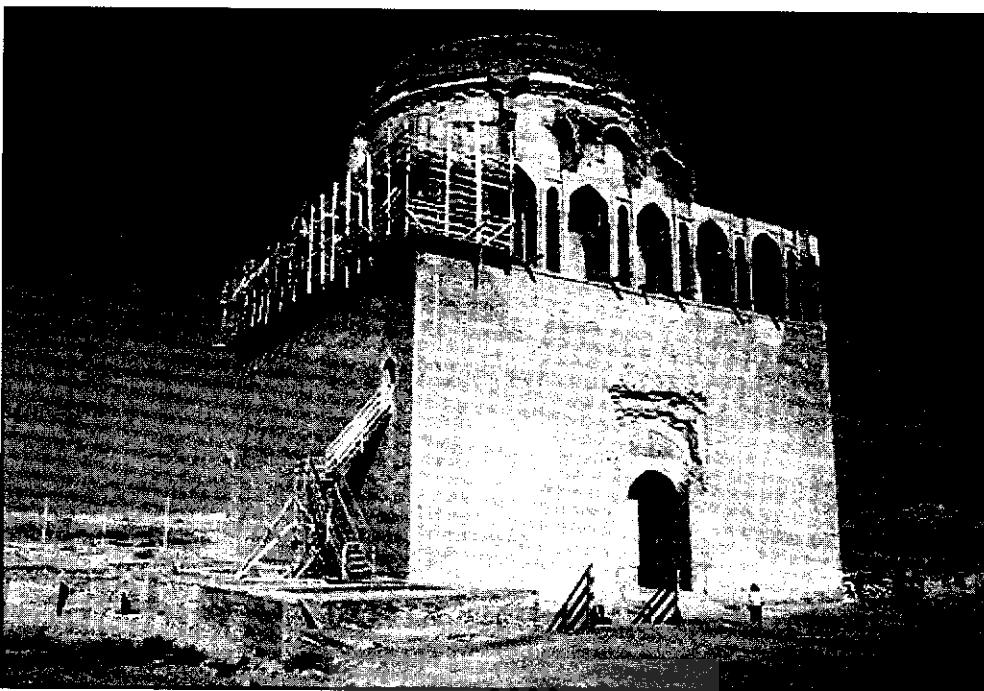
۱- رجیسٹریشن، پرینت ریپورٹ، ایڈیشنیشنی ریپورٹ
Raya، همدان، اسلامیہ علمی، گنبد، هائے چھوٹے، داکلیس پیکٹ (Douglas Pickett) ایرانی

• 100% Natural • 100% Organic • 100% Sustainable

کتاب هنر در دوران سلجوچیان در ایران و آناتولی، با
ویراستاری رابرت هیلن براند و همکاری بیش از سی نفر از
ایران شناسان، در سال ۱۹۹۴، در انتشارات مزدا، با قطعه وزیری
بزرگ و به زبان انگلیسی^۱، به چاپ رسیده است.

این کتاب، مجموعه مقالاتی است که در گردهمایی علمی سال ۱۹۸۲، در ادینبورگ، ارائه شده است. نویسنده‌گان این مقاله‌ها کوشیده‌اند، حداکثر در ۵۵ صفحه، به موضوع مورد نظر خود بپردازند؛ بنابراین مقالات موجز و خلاصه‌اند. تقریباً در همه مقالات، چند صفحه به تصاویر موضوع اختصاص داده شده است. مقالات، در مورد هنرهای: معماری، تزئینات، وسایل، ظروف، کتاب و ... است. با توجه به جغرافیای حکومت سلجوقیان، می‌توان کتاب را گزارشی از هنر ایرانیان در دوران سلجوقیان خواند، چرا که تنها چند مقاله به آثار بهجامانده از این دوران، به آناتولی مربوط می‌شود. بنابراین مطالب آن در هر موضوع، به صورت موجز و خلاصه بیان شده است. در مورد دوران سلجوقی، آراء و عقاید بسیار متفاوتی وجود دارد، بنابراین همیت کتاب، از این نظر که به این دوران از منظر هنر می‌نگرد، بیشتر می‌شود و شاید با این نگاه متفاوت و جدید، بتوان تصویر تازه‌تری از این دوران، به دست آورد.

ناشر درباره چگونگی فراهم آمدن کتاب چنین گفته است: پرداختن
ه نهر سلحوقی در ایران و آناتولی، نیاز به گردآوردن متخصصان در
مینهای گوناگون هنر آن دوران داشت؛ این اتفاق در سال ۱۹۸۲ در
گردهمایی دانشگاه ادینبورگ پیش آمد. برخی از دانشمندان در این
گردهمایی حضور نداشتند، اما از آنان خواستیم تا ما را در این کار باری
دهند. مقاله‌ها به همت پروفسور عباس دانشوری و با کمک مدرسه

(Shani/

لرستانی میراث اسلامی میراث اسلامی
ترکیه اسلامی میراث اسلامی رسانید
لرستانی میراث اسلامی بینت از آن نیز
دوست داشتند سلاسل هنرات تاریخی به
درین اسلامی عباسی داده است؟

۱۱- معماری و فضاهای معماری در تصویرسازی مقامات
حریری (سدۀ ششم قمری) (ماریان باروکان/ Marianne Barrucand/

۱۲- تجدید نظر در کتاب صور فلکی در سال ۴۰۰ قمری از
کتابخانه بادلیان (باربارا برند/ Barbara Brend/)

۱۳- مصورسازی شاهنامه از دوران فردوسی تا حمله مغول
(بازیل گری/ Basil Gray/)

۱۴- سبک نقاشی سلجوقی و قسمتی از نسخه صورالکواكب
عبدالرحمن صوفی (جولیان رابی/ Julian Raby/)

۱۵- مصورسازی کتاب‌های خطی: منعی برای نقش‌مایه‌های
فلزگری در اوخر دوران سلجوقی (جمز آن/ James Allan/)

۱۶- فون تراش شیشه در دوران سلجوقی (پاتریشیا بیکر
(Patricia L. Baker/)

۱۷- ارتباط میان مصورسازی کتاب و سفالینه‌های تزئینی
در ایران سده هفتم (دبرت هیلن برند/ Robert Hillenbrand/)

۱۸- نور جهان (اسدالله سورن ملیکیان شیروانی
Assadullah Souren Melikian-Chirvani/

۱۹- شکسته پیاله مینایی و صحنه‌ای از شاهنامه (باربارا
شmitz/ Barbara Schmitz/)

۲۰- در جستجوی ماهیت نور (رودلف اشنایدر Rudolf Schnyder/

۲۱- مستند مینایی و پیاله‌های ابوزید (اولیور واتسون
Oliver Watson/)

۲۲- جام فیروزه جمشید شاه (جوانا زیک نیسن
Johanna Zick Nissen/)

(Zick_Nissen/

۲۳- پژوهش مقدماتی در زمینه شمایل‌شناسی طاووس
در سده‌های میانی اسلامی (عباس دانشوری/ Abbas Daneshvar/)

(Daneshvari/

۲۴- حمامه اوقوز و شمایل‌شناسی سلجوقی (امل اسین
(Emel Esin/

)

۲۵- پارچه‌های سلجوقی، پژوهشی در شمایل‌شناسی (Dorothy G. Shepherd/)

(James Allan/)

۲۶- طرح‌های بیگانه و نمادهای اسلامی در سیزدهمین
سده فلزگری: یادداشت مقدماتی (اوی بائر Eva Baer/)

(Souren Melikian-Chirvani/)

۲۷- تحول در طاق سه پره (میکائیل بورگوین Michael Bourgoyne/)

(H. Bourgoyne/

۲۸- سنت گرایی شرقی در معماری شرق اسلامی: از خلافت
قرطبه تا موحدون (کریستیان اورت Christian Ewert/)

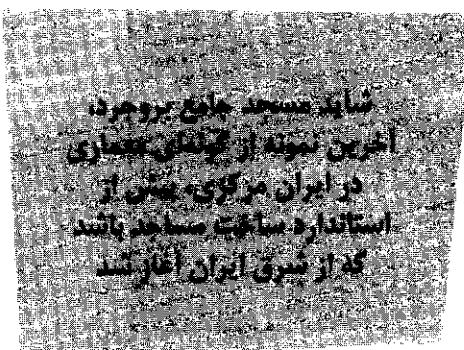
(Barbara Schmitz/)

۲۹- سلاح و زره سلجوقی در هنر و ادبیات (دیوید نیکول
(David Nicolle/

(Watson/

به کار رفتن آن در ایران، به دلیل مهاجرت هنرمندان ایرانی به سوی غرب است؟

آیا تأثیرات هنری از مصر فاطمی به سوی سوریه و به طور کلی از مصر به سوی ایران (در سده ۶ق) جریان یافته یا از ایران سده هفتم به سوی غرب سلجوقی گسترش یافته است؟ آیا برخی تبادلات هنری از آسیای میانه ترک به سوی مصر رفته است یا سنت‌های هنری مصر طولونی یا عباسی است؟

آیا می توان منشأ هنر نسخه پردازی سده ششم و هفتم
بین النهرین را سلجوقی دانست؟ آیا نقاشی دیواری در دوره
سلجوکی آغاز شد و یا ریشه آن در هنرهای عیباسی است؟ آیا
نقاشی دیواری هنر عوام بود یا هنری تو و درباری؟
برای پاسخ دادن به چنین پرسش هایی، بهتر است به جای
کاوش در انبووه نظریه های تاریخی، به پژوهش های فنی و
مرتبط هنری این دوران پردازیم.

۲- کتبیه‌ای از بروجرد: اطلاعات تازه درباره ایوان‌های مساجد سلجوقی (شیلا بلر / Sheila S. Blair) در مسجد جامع بروجرد کتبیه‌ای به زبان عربی وجود دارد که در آن نام بانی ساختمان صدر مجددالدین کبیر... ابوالعز محمد بن طاہر بن سعید ذکر شده است. در دوران سلجوقی، عنوان صدر نشان دهنده وزارت، لقب مجددالدین و کتبیه ابوالعز نشان شهرت و قدرت صاحب اسم است. محمد بن طاہر، وزیر سلطان مسعود بن ملکشاه بوده و اغلب با لقب عزالملک و با نسبت بروجردی، شناخه رشیده است.

در کتبیه یادشده، خطای کاتب احتمالاً سبب نوشتن محمد به جای احمد و جایه جایی نام پدر و پسر شده است. اشتباہی که در زبان فارسی به دلیل حذف «ابن» چندان غریب نیست. تقبیح «دوله» در دوران آل بویه، به «دین» در دوران سلجوقی تغییر یافت، زیرا سلجوقیان برخلاف بوییان خود را تابع خلافت می‌دانستند. بنابراین با توجه به نوع قدرت سیاسی ایشان که بر

- ۳۰- گفته های اولیا چلبی درباره سلجوقیان روم (اولکو باتش)
 (Olk U. Bates/

۳۱- محاری سلجوکی آناتولی و ارتباط آن با ایران سلجوکی
 (Howard Crane/ هاوارد کران/)

۳۲- پلهای آناتولی در دوران سلجوکی (گادفری گودوان)
 (Godfrey Goodwin/

۳۳- ایلات و عشایر در دوران سلجوقیان (رودی پل لیندنر)
 (Rudi Paul Lindner/

۳۴- سفالینه در حفريات ساموساتا ۱۹۷۸-۸۱ (گونول اوئنی)
 (Gonul Oney/

۳۵- درباره سالیابی خانهای سلجوکی بدون دربار در آناتولی
 (Rahim Huseyin Inal/ رحیم حسین اینال/)

۳۶- شیر- عقاب - سیمرغ با هم (کاتارینا اوتدورن)
 (Katharina Otto-Dorn/

۳۷- قلعه های اسماعیلیان در ایران (ولفرام کلاسیس
 Wolfram Kliss/

چکیده گزیده‌ای از مقالات

۱- هنر سلجوچی: موانع شناخت، بانیان و ذوق هنری
(Basil Gray / بازیل گری)

ویژگی‌های هنری که در سده ششم قمری در ایران آغاز می‌شود و حد سال بعد در آناتولی ادامه می‌یابد کدامند؟ این خصوصیات هنری تا چه اندازه متأثر از حاکمان ترک سلجوچی بوده است؟

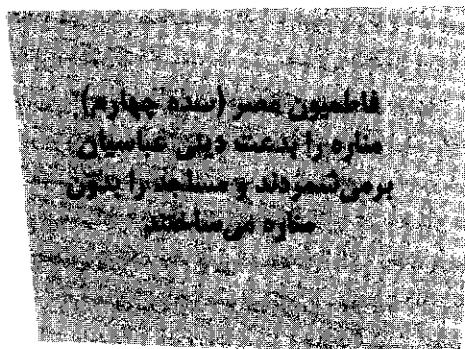
در پاسخ به این پرسش، دو نظریه مطرح می‌شود: نخست نظریه آنانی که دوره‌های هنری را یک نقطه تلاقی می‌دانند و دیگر نظریه گروهی که شکل تازه هنر را، تغییر یافته و پیشرفته صورت قدیم می‌دانند. آیا سبک‌های هنری همراه با مهاجمان ترک از آسیای میانه به ایران رسید یا این صورت‌های هنری پیش از آن نیز وجود داشته و تنها حیات تازه‌ای به هنر میزبان دوران عباسی داده است؟

پرسش دیگر آن که عوامل حکومتی، ارتش، قوانین و مقررات داری نظام‌الملک در معماری این شالوه‌ها چه اندازه تأثیر داشته است؟ آیا برآمدن شهرنشینان مرتفع عامل حمایت‌کننده و بانی این هنرها بوده است؟ آیا تفاوت هنری میان بخش شرقی و غربی جهان ایرانی افزایش یافته بوده است؟ مثلاً استفاده از کاشی در بنا، ابتدا از اصفهان آغاز شد یا غرنه؟ و یا ظهور آگاهان، کاش، به شبه حکومت، سلحوق، ارتباط دارد؟

همان طور که می‌دانیم، ذوق هنری عمدۀ در این دوره، گرایش بیشتر به رنگ در معماری، کاشی و نیز تزئینات گچ بری و شکل‌های هندسی در تزئینات معماری، تذهیب نسخه‌های خطی و جلدسازی است. اما چطرب میان ایران سلجوقی و آناتولی سلجوقی، مشابهت‌هایی در سبک این هنرها ایجاد شده است؟ آیا ظهور التوهه‌ای آجری در بنای‌های آناتولی، صد سال پس از

قدیمی‌ترین مناره بلند در جهان اسلام، مناره سمنان است که در سال‌های ۴۲۱-۴۲۵ ق. ساخته شد و در کتبیه بنای آن، کلمه منار به کار رفته است. اما قدمت مناره مسجد جامع سیراف، واقع در خلیج فارس (۲۱۰ ق.) بیش از سایر مناره‌های است. پس از آن، مناره مسجد کبیر قیروان (بیش از ۲۲۱ ق.)، مناره مسجد متولی در سامرا (۲۶۳-۵ ق.)، مسجد ابوالوف (۲۴۷ ق.)، مسجد ابن طولون در قاهره (۲۶۳-۵ ق.) و برج شمالی مسجد بزرگ دمشق را که مقدسی در سال ۳۷۵ قمری درباره آن می‌نویسد: «به تازگی ساخته شده است». مناره قیروان چهارگوش و مناره سامرا حلقه‌نی ایست، اما بقیه استوانه‌ای شکل هستند. در دوران هارون الرشید از برج‌هایی که منصور و مهدی در مکه ساخته بودند، هنوز اذان گفته نمی‌شد. اما پس از حدث‌های که برای او بیش آمد، دستور داد تا مناره‌ها را در فاصله اندکی از مسجد بنا کنند و از آن اذان گویند تا مسلمانانی که از مسجد دور هستند، زمان نماز را دریابند. اما، فاطمیون مصر (سده چهارم) مناره را بدعت دینی عباسیان برموش مردند و مساجد را بدون مناره می‌ساختند. در شرق اسلامی، از آنجا که سلجوقیان به نام خلفای عباسی حکومت می‌کردند، مناره قسمتی از معماری مساجد گردید و مساجد جدید با مناره ساخته شد. برای مساجد قدیم نیز مناره ساختند.

مشروعیت دینی استوار بود، طبیعی است که در معماری، بهویژه معماری مساجد تغییراتی ایجاد شود. این تغییرات از مساجد مرکزی ایران آغاز شد و ویژگی آن احداث چهار ایوان سرپوشیده بود. از نخستین نمونه‌های آن می‌توان به مسجد جامع زواره اشاره کرد. شاید مسجد جامع بروجرد، آخرین نمونه از گونه‌ای معماری در ایران مرکزی، بیش از استاندارد ساخت مساجد باشد که از شرق ایران آغاز شد. طرح چهار ایوان حتی برای کاروان‌سراهای و

مدارس نیز به کار گرفته شد.

۴- سلجوقیان، بانیان آبادی (باربارا فینسترو Barbara Finster)

(Finster/

نظام‌الملک در سیاست‌نامه به امیران و شاهزادگان توصیه می‌کند، برای پیشرفت تمدن به حفر قنات، ایجاد نهر، ساخت پل و بازسازی دهکده‌ها، ساخت استحکامات و شهرهای جدید و بنای‌های بزرگ بپردازند.

اوج قدرت سلجوقیان، روزگار سلطان ملکشاه است که به گفته تاریخ‌نگار معاصرش، ابوشجاع، می‌توان این دوره را با حکومت شاهان ایران قدیم، مانند انشویرون، بهرام، اردشیر یا اسکندر مقایسه کرد. ویژگی حکومت ملکشاه به عنوان یک حاکم عادل به گفته ابن‌اثیر: «... کاهش مالیات‌ها، ساختن جاده و آبراه‌ها، رباط و... است. ملکشاه به بغداد توجه بسیار داشت. در مرکز شهر، مسجد جامع بزرگی ساخت و در مراسم آغاز ساخت آن، همراه با برخی بزرگان شرکت کرد. وزیران خود را واداشت تا کاخ‌هایی برای خود در این شهر بربا سازند. در اصفهان، در کنار زاینده‌رود، باغ‌ها و قصرهایی ساخت که شکوه این شهر را به شکوه دوران آل بویه و طغرل بیک رساند.

برنامه‌های عمرانی ملکشاه، به همت وزیرش نظام‌الملک طرح‌ریزی می‌شد. نظام‌الملک خود نیز در این آبادانی‌ها نقش داشت. تأسیس مدرسه نظامیه در همه شهرهای مهم، مانند بلخ، آمل، مرو، غزنه، نیشابور، اصفهان، بغداد و موصل از ابتکارات این وزیر بود. برخی از این مدارس، مانند مدرسه نیشابور دارای

۳- مناره بیش از دوران سلجوقی (جاناتان بلوم Jonathan Bloom/

(M. Bloom/

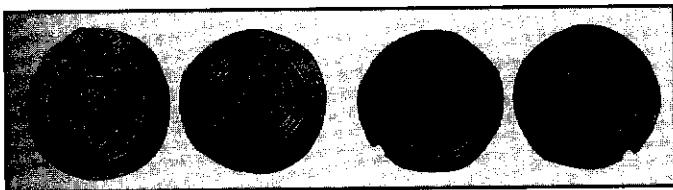
مناره با آجر بزرگ، از مشخصه‌های معماری دوران سلجوقی در ایران است که در مساجد زواره ساوه یا اردستان مشاهده می‌شود. در مساجد فیروزآباد و خسروجرد نیز نشانه‌هایی از این معماری وجود دارد.

اما مناره به چه منظوری وارد معماری سلجوقی شد؟ آیا صورتی نمادین داشت یا استراتژیک بود و جزئی از بنای مسجد به شمار می‌آمد.

همانطور که می‌دانیم، مکان اذان گفتن، در صدر اسلام و سال‌ها پس از آن، بام مساجد بوده است. البته ممکن است از برج‌هایی که از دوران پیش از اسلام در دمشق ساخته شده بود نیز برای این کار استفاده کرده باشند. در فسطاط از چهار گوشه بام مساجد اذان می‌گفتند، هارون دستور داد محلی بر بام مسجد‌الحرام بسازند تا محل اذان گویی شود، با آن که در مکه برج‌هایی نیز وجود داشته است. منار، یا صورت مؤقت آن مناره، به مفهوم مکان نور، نشانه یا علامتی برای تعیین حدود یا نشان دادن راه یا مراز میان دو چیز بوده است.

اوایل سده‌های میانه، واژه ماذنه (محل اذان گویی) به کار برده شد. محل قرار گرفتن مناره و ماذنه که بنایی استوانه‌ای شکل است، معمولاً میان دیوار مقابل محراب قرار دارد.

اهداف سیاسی مانند اشاعه مذهب شافعی در تأسیس مدارس نظامیه بی تأثیر نبود

ساخته شده است. سفالینه‌های عابدار، به عنوان تزئین خارجی، بیشتر در مقابر به کار رفته است. در مناره‌های ایلخانی نیز در اطراف اصفهان، به مواردی از این گونه کاشی‌ها بر می‌خوریم. در سده هفدهم قمری، کاربرد کاشی عمومیت یافت. رنگ این کاشی‌ها فیروزه‌ای و کبوط بود. استفاده از سفالینه‌های عابدار، در دوران سلجوقی، محدود به روسازی کتبیه‌های کوفی و حاشیه‌های باریک بود. ولی استفاده از آجر تخت یا برجسته، در همه مناره‌های این دوره، برای تزئین عمومیت داشته است. تعداد نقش‌مايه‌های آجری مناره نیز محدود است. معمول ترین تزئین سلجوقی، کتبیه‌های مستطیلی شکلی است که بر آنها، اغلب، نقش آیات قرآن، بسم الله و شهادتین دیده می‌شود.

۸- مسجد پامنار زواره: سالیابی مجدد و بررسی گچبری اسلامی در سده‌های نخست (ساموئل پتروسون Samuel Peterson/ R.Peterson)

مسجد پامنار زواره، در مرکز ایران، دارای سه لایه گچبری است که در داخل این مسجد کوچک به کار رفته است. در متن کتبیه، تاریخ ساخت بنا وجود ندارد. امام‌نام با نی آبومحمد عبدالله بن ابراهیم بن علی ذکر شده است. ظاهرآ او ناظر ساخت مناره زواره نیز هست، زیرا در کتبیه از او با نام محمدبن ابراهیم نام برده شده است. تاریخ کتبیه سال ۴۶۱ ق. است؛ بنابراین تاریخ بنای مسجد اندکی با این تاریخ تفاوت دارد. این مسجد از مساجد قدیمی ایران و محراب آن قدیمی‌ترین محراب تزئین شده ایرانی است.

اندره گوار، سبک این گچبری‌ها را مغولی می‌داند؛ اما این تزیینات نمی‌تواند مغولی باشد زیرا هر سه لایه گچ دارای یک نقش‌اند و برای ایجاد طاق در محراب تکرار شده‌اند. از طرفی، چهل دختران دامغان هم دیده می‌شود که تاریخ بنای آن تنها چند سال با بنای این مسجد اختلاف دارد.

پی‌نوشت:

۱- دو مقاله به زبان فرانسه است.

کتابخانه و بیمارستان تیز بودند. البته اهداف سیاسی مانند اشاعه مذهب شافعی نیز، در تأسیس این مدارس بی‌تأثیر نبود. حاکمان شهرها و حتی همسران آنان، مانند زاده‌های خاتون در شیراز، در آبادسازی مشارکت داشتند. مناره‌های اطراف اصفهان، نشانه همکاری مردم در آبادی سرزمین خود است. مناره‌گار (۵۲۶ ق.) به دست ابواسماعیل محمدبن حسین و یا مناره گار (۵۱۵ ق.) به همت رئیس‌الرؤس، ابوالقاسم بن احمدبن ابوالقاسم، نمونه‌هایی از این همیاری‌های مردمی است. این خلدون نقل می‌کند که «... زوال تدریجی خلافت، از غیبت خلفاً در میان انبوه این کارهای عظیم پیداست».

نظام اقطاع سلجوقی از بوبیان بدنه را رسیده بود، حاکمان ولایات را مجبور می‌کردند برای بقای حکومت در آبادانی بیشتر بکوشند. آنها برای حفظ دارایی‌های خود، بخشی از آنها را وقف می‌کردند و بیشتر مدرسه، رباط و گاه مسجد می‌ساختند. در دوره سلجوقی، به‌ویژه دوره ملکشاه، شهرها اکنده از مدرسه، خانقا، رباط و کتابخانه بود. شاخصه‌هایی که نشان از رشد طبقه متوسط و توجه به نیاز آنها و درک ایشان از خویشتن بوده است.

۶- مناره‌های سلجوقی در ایران: تحول طرح‌های تزئینی (جودی مولین/ Judi Moline)

مناره‌های سلجوقی ویژگی‌های خاصی دارند: استوانه‌ای شکل‌اند، در فواصل مینیم ایوان‌های بیرون زده دارند و آجرهای آنها پوشیده از نقش‌مايه‌های تزئینی است. گل پخته و سفالینه‌های عابدار از عناصر معمول در بر جسته سازی نقش‌مايه‌های آجری این مناره‌ها است. گل را شکل می‌دادند و سپس می‌پختند؛ این شیوه که از زمان پارتیان در ایران معمول بود، از اواخر سده چهارم هجری در سازه‌های اسلامی به کار رفت.

در ایران، به دلیل کمبود سنگ برای ساختمان سازی، از آجر استفاده می‌شد. همراه با افزایش استفاده از آجر بدون تزئین، کاربرد مصالح عابدار نیز افزایش یافت. در دوران اسلامی، از کاشی‌های رنگی در بنای‌های گنبددار، به دلیل محافظت از بام در برابر تغییرات جوی و نیز قابلیت رؤیت بودن از فواصل دور استفاده می‌شد. مناره مسجد جامع دامغان را می‌توان آغاز کاربرد سفالینه‌های عابدار دانست؛ این مناره حدود سال ۴۵۰ قمری